խորհրդատուն եղաւ, եւ թէեւ՝ ոչ ազգային եւ ոչ քաղաքական տեսարանին վայ փառք ստանալու համար երեւելու փոյթ մը չէր յայտներ, եթէ ոչ համաստութիւնէ, թերեւս արհամարհանքէ, սակայն դարձեալ սիրելամարդ մարդը կիսատաւորի մէջ կ'երեւէր մերթ՝ ընդ մերթ. եւ ասմէն իսկ կը գուշակեր որ անոր դրդմամբ դերասանները կը խօսին եւ կը շարժին։ Զգօն, պաղ եւ անդրդուելի թէ տան, թէ ժողովի. թէ հրապարակի, թէ լսարանի մէջ, ուր որ պարտք մը կար կատարելու կը շտապէր, եւ իրաւունք մը պատեհ կամ անպատեհ գործադրելէն ետեւ՝ մէկդի կը քաշուէր եւ կը դիտէր՝ իրրեւ անտարբեր։ Սահմանադրութեան խմբագիր, անձիւ խորհուրդներու եւ առաջարկութիւններու հեղինակ՝ իր սեւ բազկին՝ գեռ եւս չտեսաւ եւ ոչ իր մէկ խորհրդին անձերի գործադրութիւնը։ Ցեսական ալեսարհը կը գեգերի Եանսինուր, եթէ միջին դարու մէջ ապրէր ֆան Հիւս մը կը դառնար, եթէ Ֆրանսայի յեղափոխութեան ժամանակ՝ Մէնէյէս մը սակայն ոչ Լուսեր, ոչ Ցանդոն, ոչ Քրոնվէլ մնէլու արդարայի կիրք, յանդգնութիւն եւ սուտ կրօնամոլութիւն ունի։ Թէեւ մարդ՝ մարգոց սիրան ու կիրքը յուզող ներքին շարժառիթները չգիտեր, օրէնքէր իր մարքին մէջ չնեան ելներու համար օրէնք կը հաստատէ ժողովրդական ժողովրդեան մէջ ապրելու կ'երկնչի. ազատական ազատութեան վերնագաւառները կը թափ, պարզաբեր՝ ազնուապետական միտումներ կը ասեն։ Բայց ինչ որ է պատմութիւնը չպիտի մոռնայ այս մարդն որ անուանի է իր սկզբունքի ճշտութեան, հաստիչ հանճարին, նոր օրինակ ընթացքին։ ազատաքան լեզուին կողմէ, քան իրական ազգային ծառայութեանցը համար։»

Մատթէոս Մամուրեանի յիշատակն ջերմ յարգող մը, անոր անմոռան գրչին մոլեռանդ սիրահար մը ըլլալով հանդերձ, չեմ կրնար արգելել մէկ երկու դիտողութիւններս անոր այս գրուածին մէկ քանի կէտերուն. Մամուրեանի Հայկական Նամակները՝ որչափ որ շատ ճիշդ ուրիշ Երեսփոխաններու համար, ինչպէս՝ Նուրհանի (Գր. Օտեան), Արգամի (Բարունակ պէյ), Սալարի (Ստեփան Սալաեան), Ներուի (Ինձ ըսել, թէ՝ բոլորովին ճիշդ չէ Եանսինուրի (Ռուսինեանի) համար. եթէ Մամուրեան ուզէր, կրնար զանոնք ուրիշ կերպ գրել, բայց կ'երեւայ թէ անձնականութիւնը քիչ մը դեր խաղացած է այս տողերուն շարադրութեանը ժամանակ, ինչպէս կը պատմէր Ստեփան փաշա։ Ռուսինեան սկզբնամոլ մըն էր, ճիշդ է այս. բայց կոյր սկզբնամոլ մը չէր եւ իւր շատ մը սկզբունքներն հետզհետէ ժամանակին պահանջներուն համեմատ փոխած ու փոփոխած է, եւ կը փոփոխէր գեռ անշուշտ, եթէ ապրէր։ Եւ արդէն ինչ տեսակ սկզբունք պէտք էր որ ունենար Ռուսինեան սա Ազգ. Երեսփոխանութեան մէջ, որն էր այն Երեսփոխանը որ Ռուսինեանէ աւելի լաւ սկզբունքներ քարոզեց մեր խեղճ Սահմանադրութեան համար, զոր Պէնէլուպէի կտաւը դարձուցած էին նոյն իսկ Ազգային Երեսփոխանները, Ռուսինեանի գաղափարներուն եւ սկզբունքներուն չհիշատակող Երեսփոխան էֆէնտիները։ Ռուսինեանի ամէնէն մեծ սկզբնամոլութիւնը՝ իւր Ազգը չափազանց սիրելն էր թերեւս, պաշտելը՝ իւր Ազգը, որուն համար կը ցանկար միշտ ամէնէն լաւ բանը։ Ռուսինեանի էն մեծ ու սոսկալի մեղսագործութիւնն!!! եղաւ գուցէ!!! նոր լեզու մը շինել ուզելը, սակայն ատոր մէջ իսկ տակաւ փոխեց իւր սկզբունքները, յեղաշրջեց իւր քարոզած դրութիւնը, շատ լաւ զգալով՝ որ ինչպէս ամէն բանի մէջ, նոյնպէս ալ լեզուի մը մէջ միջինակութիւնը ձանձրութիւն, տաղտկալի, ուստի եւ ախտաւոր էր. թէ լեզուն, բարբառ ըսուածն ալ երաժշտութեան պէս պէտք է որ իւր պէսպիսութիւնները, իւր բազմազան երանգն ունենայ, եւ այս նպատակաւ իսկ էր որ պատրաստեց նա իւր Ուղղախօսութեան Բ. Ցպագրութիւնը տարբեր բոլորովին առաջինէն։

Մ. Մամուրեան իւր քննադատականին մէջ Ռուսինեանի համար գովեստի բառեր ալ արտասանելով հանդերձ, չ'ուզեր սակայն ընդունիլ թէ նա իւր Ազգին իրական ծառայութիւններ մատուցած ըլլայ. բայց միթէ չեղա՞ն ուրիշներ ալ որոնք Մ. Մամուրեանի մատուցած անմոռանալի ծառայութիւնները ի չիք հանել փորձեցին։ Բարեկ, որ ծառայութիւն մեր մէջ մատուցած չէ կանուխ. Մատթէոս Մամուրեանէն կը սպասուէր, որ Ռուսինեանի մահէն յետոյ ալ արդար գատաստան մը գրէր անոր վրայ. չըրաւ զայս, լուռ մնաց, եւ հազիւ ծանոյց Ռուսինեանի մահը իւր "Արեւելեան Մամուլ„ մէջ [1], Մասիսէն արատապելով Ստեփան Փաշայի արատաւոր դամբանականը, իր կողմէն բնաւ դիտողութիւն մը իսկ չընելով։

(Շարունակելի։) Թ. Տ. Վ. Ե.

ԿՈԼՈՏ

(Շարունակութիւն)։

ԿՈԼՈՏ ՅԻՆՈՎ

Կոլոտի պասարիարքութեան միջոցը բարդ խնդիրներու հիւսուածք մ'եղաւ։ Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Աթոռներուն բարեկարգութիւնը, Կաթոլիկութեան խնդիրը, որ իր նախորդներուն ժամանակէն կը յուզէր մանաւանդ Պոլսոյ եկեղեցիները. խնդիր մը՝ որուն լուծումը պիտի ելնար Հալածանքի մէջ գտնելով, պարսկահայ գերիներու ազատագրութիւնը, ասոնք կարծես բաւական չէին պա-

[1] "Հայկական Նամակներ գրեց Վրոյր Զմիւռնիա Յոյ. Յ. Յաեան 1872 էջ 242—245։

[1] "Արեւելեան Մամուլ„ Զմիւռնիոյ 6րդ Տարի 1876 թիւ Դեկտեմբերի, էջ 463—464։

digitised by A.R.A.R.@

տրիարք մը զբաղեցընելու, մեծ հրդեհներ ալ եկան անոնցմէ Կոլոտին անունը միացընելու մեծ շինութիւններու հետ։

Վարդապետ մը Էնոզ վարդապետի մը շինութիւններուն հանդէպ, Եկեղեցւոյ նիւթական շէնքերուն ալ հմտացած էր արգէն Կոլոտ, Շըղթայարէն հետ. օրոնք իրենց ձեռնասութիւնն ապացուցին Ս. Կարապետը վերաշինելով սոսկալի երկրաշարժէն ետքը։

Դեռ Շղթայակիրը Պոլիս էր, երբ 1718 Յուլիս 6 ի մեծ հրդեհին մէջ Մայր Եկեղեցին ալ լափուեցաւ։ Այն միջոցին՝ գիտենք որ Երուսաղէմի պարտքին համար հանգանակութեան ձեռնարկած էին երկու պատրիարքները։ Այս ազէտը չյուսահատեցուց զիրենք։ Եօթնամսեան օրամ մէջ վերաշինուած էր Մայր Եկեղեցին, որուն շինութեան հսկեցին իբր գործաւոր՝ փոշիներուն մէջ։ — Սամանթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյն նորոգութիւնը, եւ Ս. Երրորդութեան մատրան շինութիւնը Կոլոտ բրաւ 1729ին։ — Օրթագիւղի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին Կոլոտ վերաշինեց, զոր հանդիսաւորապէս օծեց Կարապետ Կիր.ի նախագահութեամբ 1726ին։ — Իւսկիւտարի Ս. Կարապետ Եկեղեցին Կոլոտ շինել տուաւ Սարգիս Խաչիայի ճարտարապետութեամբ 1726ին. նոյն տաճարոգեղ տուաւ Իւսկիւտարի "Հոֆիզոան"[2], ծանօթ Եղոռաղէմի վանէ անունով, որ եաքը ցնմարան եղաւ։ — Խասգիւղի փայտաշէն եկեղեցին, որուն հրամանը հանած է Մահտեսի Յարութիւն Թէվէքելեան, Կոլոտ շինեց եւ օծեց 1729ին։ — Միհենդիսի տարւոյ Յուլիս 16ին մեծ հրդեհը Պալաթը լափեց. այրեցաւ Հայոց Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցին եւ Յունաց 13 Եկեղեցիները։ Մահտեսի Սեղբեսարոս եւ Մահտեսի Մելքիսոն Կեսարեանի ձեռնասութեամբ եւ ճարտարապետութեամբ վերաշինեց Կոլոտ "պայծառապայլ եւ գեղեցկագոյն նեղբոյ եւ արտաքոյ սանմապատիկ քան զոր յառաջն էր„ (Հաննէ էջ147)։

1 Կոլոտ կը պատմէ թէ, երբ իրենք Ս. Կարապետի նորոգութեամբ զբաղած էին 1706ին Ամիտոսի "գասասանն„ ոչակերտներէն Սարգիս վարդապետ, իրենց պէս գործունեայ, շինարար, "այր խոհեմ յոյժ, եւ քաղցրաբարոյ, նորոգեց արքատուլ քարամբեք կրամաթեւք գեղեցիսի (= Մէտ. Ս. Յովհաննէս) լուսաւորչէն վանդ զաւգերն հանդերձ այլովք շինածովք։ Եւ անշրջանակ լիալ ի հոմանմանոց վիրգիրլոց (նմանձեռներուն եւ չարամիտներուն կ'ակնարկէ) զիսնէրգալ շինուածոյն ծուխն իւրն հոգոց ի գոգիս յուսալին Լանն մը (= Ամիտոյ) եւ անդ փոխեցաւ. բաղանքին իւրոյ։

Ամիտոյնքիզ միշտ անձնանուէր եղած են Մշոյ վանքերուն Համար։ Ուրիշ առթիւ (Ռիւշանդիսի մէջ) ցոյց տուի թէ իրենց բարեացապարտ վարդապետը Վարդան Ս. Աստուածածնայ վանքի մատենադարանին ձեռագիրները նորոգել տուած ու կարգադրած է։ Այն յօդուածները, որոնց կ'ակնարկենք տեղ տեղ, Մոսլեն-Պիրիկ խորագրով հրատարակուած են Ռիւշանդիսի մէջ. Թիւ. 1128, 1130, 1134, 1141, 1146, 1148, 1150։

2 "Հոֆիզոանը„ կ'ըսուին այն ազգային հաստատութիւնները, որոնց մէջ ձրի կ'օթեւանին ճամբորդներ, մանաւանդ ուխտաւոր ճամբորդներ։ Ս. Յակոբայ վանքը ոչ միայն իր մէջ ունի հոֆիզոան, այլ ունի նաեւ Բերիոյ մէջ, ունէր երբեմն Իւսկիւտարի մէջ, եւ հաւանաբար ունի ուրիշ գլխաւոր քաղաքներու մէջ ալ։

ԿՈԼՈՏ ԵՒ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Կոլոտի շինութեանց գլուխ գործոցն եղաւ Պալաթեոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյն վերաշինութիւնը, որուն համար ծախսուած գումարներուն պարտքը իր վայր ծանրացաւ։ Ս. Լուսաւորիչ՝ Պոլսոյ ամէնէն հին եկեղեցին է։

Կոլոտ՝ Իսկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցին նոր աւարտած եւ հազիւ անոր պարտքերը վճարած էր երբ 1731ին մեծ հրդեհը Ս. Լուսաւորչի շէնքն ալ մոխիր դարձուց։

"Յովհաննէս վարդապետն հանդերձ ամենայն քահանայիւք եւ բազում ժողովրդաբ պէս-պէս նեղութիւնս եւ չարչարանս կրեաց վասն հրամանի շինութեան, եւ ոչ եղեւ հնար յուսալքէ„ (Հաննէ էջ 147—148)։ Այսչափ դժուարութեան բախած չէր կարծես Կոլոտ իր ո՛ւ եւ է ձեռնարկին մէջ։ Մահտեսի Սեղբեսարոս, Արքունի դրան "ծայրագոյն վաճառապետ„ը կը յաջողի Սուլթան Մահմուտ կայսրէն հրովարտակ հանել Մեծ Եպարքոս Ալի Փաշայի ձեռքով (1732 Դեկտեմ. 15)։

"Ծայրագոյն վաճառապետ„ի նուէրներով եւ Սարգիս Խաչիայի "գլխաւոր„ ճարտարապետութեամբ Կոլոտ վերաշինեց Ս. Լուսաւորիչը։ "զորմէ լուաք, կ'ըսէ Հաննէ, թէ այնպէս հրաշագան յօրինուածովք գեղեցկացուցեալ է զսրբազան եկեղեցին այն, զոր դրեթէ ոչ ի կոստանդնուպոլիս եւ ոչ յայլուր կարէ գտանել այնպիսի գեղեցկաշէն եկեղեցի։ Եւ ի Աւագ պահոց Հինգերորդ շաբաթի (= 1733 Մարտ 10), յորում էր տօն Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Մուտն ի Վիրապն, որքամ գործեալ էած Յօհաննէս Վարդապետն կրկին նուիրակութեամբ Սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին. ե՛ յորի աշխատութիւնք յաւէտ յոյժ նոր հիմի ալեխարութիւնն վասն վերաշինն պարտուոց նորին. զոր արդէն վճարեաց զերկու մասն պարտուոցն ե՛ մնաց մին։ ե՛

1 Տպագրիչ Գրիգոր դպիր, Պոլսոյ մէջ ականատես իրողութեանց, իր նշանաւոր Յայտնութիւնքին մէջ տարեւ յիշատակագրած է.

"Եւ ի Ռ.Ճ8 (= 1731) թվին Պալաթիու սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցին այրեցաւ, եւ ի Ռ.Ճ8Ի (= 1732) թվին նոր ի հիմանէ շինեցաւ, զոր Ամուսն Հաստատուն պահեսցէ, հրամանաւ նորընծայ Սուլթան Մահմուտ թագաւորին, զոր 3ԵՐ Ամուսն քաղցր պահեսցէ զիրա թագաւորին ի վերոյ քրիստոնէից ազգաց ամէն. զոր ի Ռ.Ճ4Թ (= 1730) թվին. Ս. Խաչի ընդ աւուրն թախան անցաւ. զոր 3ԵՐ Ամուսն երկար կենաց պահեսցէ„։

2 Ս. Լուսաւորչի այս վերաշինութենէն մնացած պարտքը Շղթայակիր պատրիարքն ալ զբաղեցուց։ Այս պարտքը 20.000 ղրուշի բարձրացած էր տակաւորներով մինչեւ 1737։ Այդ միջոցին արդէն Շղթայակիր Երուսաղէմէն Պոլիս եկած էր։ Դոյն տարւոյ Մայիս 17ին, Հոգեգալստեան առթիւ կը պատարագէ Ս. Լուսաւորչի մէջ։ Հեռաւոր բերուելով տեսաւ թէ եկեղեցւոյն բոլոր հասոյթը պարտքին տակոյը վճարելու յատկացուցած են. սեղանաւորներուն ու ժողովուրդը, յորդորեց, հանգանակութիւն ըրաւ, տակոյը վերցուց եւ պարտքը մնաց։ Այս պարագան Շղթայակիր իր իսկ ձեռքով արձանագրած է. "Եւ վասն շինութեան Սրբոյ Եկեղեցւոյն մնացեալ էր պարտք շահով՝ 20.000 ղրուշ. եւ ոչ ինչ Լեալք (= հասոյթ) դպրի Եկեղեցոյն՝ ի պարտուց շահն տային. վասն որոյ տղայնացաք զոր հնեալ սարդաքի իշխանան

խաս գիտցամ գըներ վան սարքի Եկեղեցաց (Եկեղեցայս?). ըստ գեներալ անշանիլի ազիսարի վան ամբ. նայն հարիւսոր գիտոյէ նարին„ (անդ էջ 148—149)։

Եւ սուրբ ամենեն փառաւոր շինուածքն ունեցաւ Ս. Լուսաւորիչ ժամանակակից եկեղեցիներուն մէջ։ Բուզանդական պալատ (= արքունի) եկեղեցիներուն հաշակով. նորերին կողմը ծաղկեներով եւ սրբազան նկարներով ծաղկեց կեսարացի նագիշ մը։ Դեռ մինչեւ հիմայ, այնչափ նոր հրդեհներէն, նոր նորոգութիւններէն ու փոխութիւններէն ետքն ալ՝ սիրուն եկեղեցի մ'է Ս. Լուսաւորիչ, որուն մէջ Կոլոտի անունն ու գործը չփոխուեցաւ միայն։ Ղալեան, Կոլոտի աշակերտն ու յաջորդը, իր վարդապետին գործն ու փափաքը լրացուց անշուշտ, շինելով Ս. Լուսաւորչի գեղարուեստական եւ թանկագին խաչկալը (1761 Յունիս 16)։

Կոլոտ այնչափ սիրած էր Ս. Լուսաւորիչը, որ կալուածներով ալ օժտեց, որպէս զի եկեղեցին չնեղուի դրամի համար, եւ իր շիրիմն ալ հոն պատրաստուեցաւ — անշուշտ իր կամքով — յուսալ մեռելու համար անոր ծոցը։

Պէտք է գիտենալ որ Կոլոտին այնչափ ծախքերով եւ նեղութիւններով կառուցած այն գեղեցիկ շինքին երկու փայտաշէն թեւերը, Ս. Խաչ եւ Ս. Կարապետ, նորէն մոխիր դարձան եւ 28 տարի (1771—1799) աւերած մնացին. բայց Կոլոտի օրինակն ու յիշատակը զօրավիգն եղան եւ անոնք նորէն բարձրացան իրենց հիմակուան ձեւին մէջ՝ ամուր եւ ազուսակէրա։

ԿՈԼՈՏ ԲԻՄԲԱՇԻՆ

Կոլոտ ոչ միայն մեծ պատրիարք մըն է, այլ նաեւ կատարելապէս գրական ու գրասէր հայ վարդապետ մը։ Սրբազան եւ արտաքին ուսումները, որոնց հիմք դրած էր Ամիտոլլու գրասրան մէջ, մշակեց Ս. Կարապետ եւ յաւելաւ տարաբաղդ պատրիարքական Աթոռին ալ վրայ։

Իբր բեմբասաց մանաւանդ կը յիշուի իր ժամանակին հրատարակուած ու թարգմանուած (գեռ ձեռագիր) գրքերուն ճակատը կամ յիշատակարաններուն մէջ՝ Վարդապետ Աստուածաշունչն կամ Աստուածաբան Վարդապետ տիտղոսով։ Իւր որ ժամանակի մտաւորութիւններէն թէ նորութիւններէն մէկն էր Աստուածաբան կոչուելու տենդը. այնպէս որ գրեթէ բոլոր պատրիարքներ ու Կաթողիկոսներ, նուիրակներ եւ աշքի զարնող վարդապետներ՝ անպատճառ Աստուածաշունչ, հոգեւոր, դերճաթոս, փալատարաց, բարեռնապետ եւայլն բառերու մարմնոյ մ'ունէին։ Ծէ. ու Ծէ. դարու հրատարակութիւններուն ճակատներն ու Յիշատակարաններն այս նկատմամբ շատ նոխ են եւ շատ ալ ճոռոմ։ Հայ. Եկեղեցւոյ վարդապետ ասոնցմէն ու տիտղոսը, որ նշդիկ կը համապատասխանէ արդի Docteurին, արդէն անոնց կը տրուի, որոնք աւանդած են Աստուածաբանական ուսումներու ընթացքը. եւ վարդապետ ըսուած ատենը կը հասկցուէր Ծաղրոգոյն Լարդապետ։ Ոչ-ծաղրագոյնները Աբեղայ կը կոչուէին։ Բայց շատ մը խնամցումներու հետ վարդապետի իմացումն ալ փոխուած էր ժամանակներու կամ բարքերու ընթացքին մէջ եւ բուն վարդապետներն ուրիշ վարդապետներէն զանազանուելու համար սկսած էին Աստուածաբան տիտղոսով ճոխանալ թէ արժանապէս եւ թէ ձրիապէս։

Անտարակոյս արժանաւորներէն էր Կոլոտ իր դարուն նորութեան մէջ ալ, երբ զինքը մասնանիշ կ'ընէին՝ "գերազանց Աստուածաբանութեան վարդապետ„։ "Անէնիմատ վարդապետ եւ արդիւնական քաջաբարոյ ուղղաշաւիղ„։ Հանենք մանաւորապէս կը շեշտէ թէ Կոլոտը կը սիրուէր "վան առաքինի բարուցն եւ խաս անհամբոյր տոգոլոնիան, որ էրեմի ոչ ապէս մերոյ նոր Ոսկիբերան է՝ էրլին ասոտանգաթան։„

Հակառակ ժամանակի չափազանցութիւններուն, Կոլոտի մասին եղած այս ճոխ եւ շեշտուած գնահատումներուն մէջ անմիտ կէտեր չկան։ Իր յաջողութիւնները կը ցուցնեն որ ճարտարախօսն էր Կոլոտ. ասի տարակոյս չի վերցներ։ Գալով աստուածաբանական հմտութեան, երբ լաւ կը շարունէք իր ժամանակը, ուսումնասիրենք իր գրչէն ելած բնագրական յիշատակարանները, "Նոտառ Այլաբանութեան„ եւ Սկոթի Աստուածաբանութեան վեցերորդի հատորներուն մէջ եւն, կը տեսնենք թէ Ամիտոլի "համալսարանական„ը թափանցած է իր ժամանակի աստուածաբանական ինդիրներուն խորը, որուն խարխին էր Տրամաբանութիւն եւ Այլաբանութիւն։ "Լուսաւորչիկան խոտովանութիւն„ Գրքին Յիշատակարանը մանաւանդ, կը ցոլացնէ Կոլոտի իր ոճով եւ բեմով։

Առարկութիւններու եւ պատճառներու երկար շարքը, սեռի, տեսակի, անհատի անհամեմատ կրկնութիւններն եւ այս բոլորն արտայայտելու համար գործածուած ճոռոմ եւ լատինացած հայերէնը՝ հաշտեցուցէք իրարու հետ եւ գաղափար մը կընաք կազմել՝ Ժէ. եւ ԺԸ. դարու բեմի նիւթին եւ խօսուածքին վրայ։

մեր եւ ջանք ժողովրդան, որք փոխ դրամ եռուն, որ շատն վերցաւ։ Աստուծով եւ ի պարտուցն եւս կ'ազատուիր (Սիսի Ա. Տարի 1866, էջ 127)։

1 Ղալեան "Վէմ հաւատոյ„։

2 Գրիգոր ցանկալի էջ 703։ Զանց կ'ընենք ամբողջովին մեզմէ բերել այս տեսակ կոչումներու, որոնք ատատեն։ Եւ կը բաւականանք Ղալեանի խօսքերը. "Յիշելօղիք եւ զանմիջապես հոգեւոր ծնողն իմ եւ վարդապետ, զան ի գրիգոսոս ծնեցեալ. ըստ ոգեկրոնոյ իլիանն Աստուածաբանից եւ մանաւանդ զաստուածաբանութիւնն ի լոյս ածեալ եւ բանիւ տրեալ իլ. տարի մամանակի, զՏեր Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսն եւ գերամարտ պատրիարքն Կոստանդնուպոլսոյ, յորոյ մաքրէ ատենանն մաքուր կոթեանէ՝ ջամբեալ մեր ի մանկութենէ, ըստ որպէսութեան կամին եղաք սաբարբոյս եւ յաղթերէ նորին վարդապետութեան զայս վասն խազցուցեալ յարբուն աստուածասիրաց. որ պարծուս ասի երկոք լիսարուն գրբոյս (եթէ չիցէ յանգգնութիւն ասելը) կարի խնամով ամենայն ատատանութիւն անիմի, ի պրոյն գնատ, եւ ալիբերնս զվարդապետի իմ, անհատանելն խմասիցն։ Զի նիւ ազիսարն տոպր է, ասի եւ տոպրագոյն, պարզ եւ ճիկոր (Ղալեան Մեկն. Նարեկի էջ 1135)։

3 Հանենք էջ 112—113։ Հմմտ. Զարմանի հար. գ. էջ 770։

digitised by A.R.A.R.@

Կոլտա աւելի խիտ եւ աւելի կոկիկ լեզու մ'ունի իր թարգմանել տուած գրքերու իմաստասէրից Ցիշատակարաններուն մէջ, քան Զենոբ Գլակի համար "պատմագրաբար, յորինածուին մէջ։

Ասոնց մէջ ալ երբ պատմականներուն կը մնանեայ, կարծես կը տկարանայ իր գրիչը, մինչ սկիզբները, երբ մտքնքած սրտով մը կը պարզէ իր տեսութիւններն աստուածաբանական ուսումիներու կարեւորութեան եւ Հայոց անտաբերութեան վրայ, աստուածաբանական եւն գրքերու արժէքին վրայ, եւ մանաւանդ երբ հաւատացեալի մը կատարեալ ներշնչումով մը կը բացատրէ թէ ինչպէս Սկոթին կամ Լ· Խոստովանութեան Հատորին թարգմանութիւնն իր բաղձանքն ու փափաքը կը լրացընէն, Կոլտա ստուգիւ արտայայտիչ, ազդու ճարտարախօս մըն է· որովհետեւ կը զգան թէ այն գրուածներն եթէ կենդանի խօսքով շեշտուին բեմին, աւելի պիտի ազդեն։

Ակից զան՝ նպատի պէտք է առնուլ միջավայրը։ Պոլսոյ համար Նորութիւն մըն էր Ամիտոլի "Համալսարան, ին բեմական ուղղութիւնը· իր բոլոր թեութիւններով ալ պիտի գրաւէր ժողովուրդը, մանաւանդ երբ Պոլսոյ Եկեղեցիներուն բեմերը հոգեւոր կեանք մը չունէին այն ատեն, ոչ ալ հոգեկան բարձրութիւն։

Աստուածաբանական գիտութեան տիրանալու համար անհրաժեշտօրէն կը պահանջուէր, լաւ եւս, կ'ուսուցուէր հոգեխօսական անխուռվ վիճակ մը եւ անկիրք էութիւն մը։ Այս պայմաններ ստոյգ են բոլորովին։ Մարդ եթէ չգիտէ, չգիտէ, չքննէ ինքն իր ներսը, զուտ տեսականօրէն հոգեբանական գիտութիւնները մշակել՝ պարզ արուեստ մը կը դառնայ։ Մարդու բնախօսական կազմուածքը՝ կիրքերու գերի եղած ատեն, կը կորսնցընէ հաւատարակշռութիւնը եւ կը թուլցընէ անհատին հոգեկան խոյանքը։

Կոլտա շատ լաւ զգացած է այս վիճակը· "զի որ քննելիքն բարձրագոյնք իցեն, այնքան յաւէտ պարզագուն մտաց կարօտին· զի եւ արտանշմանն հայելի ի մաւանխլապատեալ յեկամտից, զդէմն նշմարողին ոչ ցուցանէ, վասն այսորիկ վճռագուն կարօտի ապակւոյ· (Ցիշատակարան Սկոթի)։ Հայելիի պէս պարզ, վճիռ էութիւն մ'ունենալու համար պէտք է որ այդ էութիւնը խռովող ու պղտորող պատճառները չքանան մարդուն ներսը։

Հոգեխօսական անխռուն, վճիռ վիճակ մը, պարզագոյն միտք մը, բոլորովին ազատ՝ կիրքերու մաւանխուզէն, ամենէն երջանիկ վայրկեանները, ոչ, տարիներն են մարդուն։

Կոլտա այս բոլոր պայմաններուն մէջ իր անբասիր վարքով, իր կարող բեմբասաց եւ իբր վարդապետ, այնինքն՝ Աստուածաբան, ոչ միայն իր ժողովրդէն գնահատուեցաւ այլ նաեւ օտարներէն։

Իր ժամանակը Հայ Եկեղեցոյ դիրքը Պոլսոյ մէջ, ինչպէս նաեւ ներքին գաւառները, շատ փափուկ էր։ Կաթոլիկութիւնը հալածուած էր իրմէ յառաջ։ Կոլտա չյարգեց Կաթոլիկութեան դէմ իր նախորդներուն գործածած միջոցները։ Գործածած ատենն ալ, յառաջ չգնաց, որովհետեւ պարզապէս ժողովրդական նախապաշարումէ բռնադատուած կամ թէ պարագաներուն յարմարելու համար՝ պակ մը ստիպուեցաւ խիստ միջոցներու դիմել, էր կոչեն կարելի եղած դիկ-Ֆիերը կոչածարելի եղաւ։[1]

Խօսքով սիրտ ու միտք գրաւել աւելի կը սիրէր՝ քան թէ կոպիտ ուժով։

Այս էր պատճառը որ սիրելի եղաւ ամենուն եւ խստապահանջ Զամչեան, որ Հանենէն եղաբ, Կոլտոի կեանքը պատմականացընող առաջին պատմագիրն է, գովեստով եւ յարգանքով կը խօսի։ Զամչեան, որ գիտէ պատմական ամենէն ստոյգ իրողութիւններն իսկ խնդիրներ, երբ ուզէ, Կոլտոի յարաբերութիւններն ու վերաբերութիւնները Կաթոլիկութեան նկատմամբ՝ իրենց բնական եւ իրական վիճակին մէջ պատկերացուցած է։[2]

Անշուշտ Գաղղիոյ դեսպան Վիլիէով Մարգիզ՝ սեղան մը տալով Հայոց պատրիարքին, իր համարումը չպիտի յայտնէր, եթէ Կոլտոին ընթացքը բոլորովին տարբեր չըլլար իր նախորդներու ընթացքէն։

Կոլտա կրցած էր իր բեմը ոգեւորել այնպիսի գաղափարներով, որ եթէ նախանձոտ "սեւա-

---

1 Նդոն իսկ, 1737ին, երբէք չտուաւ "Ո՛վ հրաշալի" Շարականին վերջին պատկերը եւ ասոր համար քիչ նեղութիւն չկրեցին թէ Կոլտա եւ թէ Ղղիայակիր· Ղղիայակիր՝ որ իր ձեռքով գրի առած է այս դէպքին պատմութիւնը։

"Եւ յետ աւուրց ինչ անցելոց՝ յօրն Ռ·ութեան, որ ի վաղուն (1737 Օգոստոս 8, Շբ·) Եփեսոսի Ս· Յոհաննէսն ոտն էր, Ղայմախամ Եկէն Մէհէմէտ Փաշան, որ նախ մաքսապետ էր, թելադրութեամբ լատինացուց մեծին աստուկ հրաման յղեալ էր առ Պատրիարք վարդապետն (= Կոլտա), թէ ի Հայոց եկեղեցին պատուէր տուր, զի ՁՈՎ հրաշալեայ յետին երեք տուն շարականն մի ասիցեն եւ նա յաշէ պատուէր ետ յաշէ· որ եւ զամենայն լատանցին։ եւ ՈՎ հրաշալի ասելն խափանեցաւ ի Սամսիոլու, եւ եղեւ այն չար սովորութիւն, եւ մեք յայնմ գիշերի յեկեղեցին ոչ գնացաք, այլ տրտմութեամբ եւ լալով զօրն անցուցաք։

Եւ ի պահոց Երեքշաբթին (Աստուածածնի պահոց, Օգոստոս 11· Գշ·) քահանայք եւ եկեղեցապանք եկին զմեզ հրաւիրեցին ի ոտն սրբոյ Եկեղեցոյ (= Մայր Եկեղեցոյ ի Գում-Գափու)։ եւ ի Զորեքշաբթի միամիտ ելեալ գնացաք ի Սուրբ Աստուածածնի Եկեղեցին, եւ տեսաք զարդարակն եւ զչքոթ յոյժ ի մէջ նոցա վասն ոչ ասելոյն զերեք տունն։ եւ մինչեւ խաղաղութիւն եղեւ՝ Աստուծոյ է գիտելի՝ թէ զինչ կրեցաք»։

Հրամանը այնքան ասստիկ էր որ Նդոն տարին, Նիկոլայ Ս· Ժողովին օրը, Սեպտեմ· 5, քանի մը կեանքեր, որ արգիլուած շարականը երգած էին "վեց հազի ի քի·բէկն զրկուեցան» (Սիոն, 1866 էջ 142)։

Ըստ Զամչեանի, Կոլտա "Ո՛վ հրաշալի» շարականին վերջին պատկերը ոչ միայն իր պատրիարքութեան սահմանին երգել չտուաւ, այլ եւ գրեց Նդոն իսկ Աբրահամ կաթողիկոսին, որպես զի ամէն կողմ հրահանգ եւ հրաման ասյ Նդոնը ընելու· (հմմտ· Զամչեան հատ· Գ· էջ 775–6· 806։

— Այս տեղ գիտել կու տանք թէ Մխիթար Աբբայի նոր կենսագիրը, Հ· Ց· Թորոսեան կը գրէ՝ երբ "Թերեւս» Կոլտոին կը վերագրէ այն խիստ ձեռնհասները զոր բրաւ Ցովհաննէս պատրիարք գանձակեցին (Վ·ապ· Մխիթարյ էջ 303· հմմտ· Զամչեան անդ 758–761)։

2 Զամչեան հատոր· Գ· էջ 775–776։ Նոր պատմագիրներուն մէջ մանաւանդ կը շեշտեմ Ս· Պալասանեանի շատ ընտիր գնահատումը (պատմ· Բ· տպ· Թիֆլիս 1895· էջ 708–711)։

digitised by A.R.A.R.@

գլուխ„ներու չգիտես ինչու ծանր կու գային, անդին ժողովուրդը կը շնչուէր, եւ հոգեւոր կեանքը ուժաւորելու պարտքը ինքնին կը զգար։

Օտարազգիները մանաւանդ անհնարին կը հիանային ու կը համակրէին Հայոց պատրիարքի բեմբասացութեան. — "Ցիրուն երանեմ զայնպիսի ժողովուրդն՝ որ այնպէս հրճուրան Լուրջ-պէս ունէին, յայնպիսի յեռնեալ ժամանակիս. եւ այնքան, որչ զի նրբութիւն ոգին լատինացւոց զարմացեալ հիանային հրաբուխ եւ սարսռաձիգ սրտոյ-ՐԻՒՆ նոցին։ զի յոյժ կատարեալ ունէր գիտիլսոփայական եւ զաստուածաբանական գիտութիւն„ (Հանոնէ էջ 131)։

Կոլոտ իր յաջողութիւնները, կրնամ ըսել, գրեթէ իր ճարտարախօսութեան կը պարտէր։ Թէ բեմի վրայ եւ թէ առանձին խօսակցութեան մէջ, նոյն գրաւիչ, նոյն յաղթող լեզուն էր։

Հակառակ իր հանճարութեան, զոր շափազանցօրէն կը մշակէ իր Ցիշատակարաններուն մէջ, դիտել տալու համար թէ ինքը զուրկ է Աստուածաբանական շնորհէն, Ս. Գրքերը մեկնելու իմաստութենէն (տես էջ 248 Անտաւին Ցիշատակարանը), Կոլոտը կը ներկայանայ պատմութեան առջեւ իբր ժամանակակից ուսումներով զարդացած ուսեալ վարդապետ մը։

ԿՈԼՈՏ ԳՐՈՂԱՏԷՐ

Կոլոտ իր պատրիարքական գործունէութեան եւ իր ուսեալ հայ վարդապետի կոչումը պակեց գրական, լաւ եւս գրասիրական արդիւնքներով։

Իր գրչէն ելած՝ ամբողջ գործ մը չունինք — այո՛, բաց ի իր Ցիշատակարաններէն, որոնց մէն ինքն Կոլոտ հրատարակած է Զենոն Գլակի հետ. իսկ միւսները կը մնան ձեռագիր հատորներու մէջ։

Ասի պատճառ մը չէ, սակայն, որ մեր "համալսարանական„ը չճանչնանք իբր գրական դէմք մը։ Կրնայ մտածուիլ որ այնքան բարդ եւ ծանր զբաղումներու մէջ՝ ատեն պիտի չգտներ մատենագրելու, թէեւ այս մասին չեմ կրնար վճռական ըլլալ. որովհետեւ այսպիսի անհոնջ պատրիարք մը, գրքի, գրչի սիրահար, բաց ի յիշատակարաններէն, հաւանական է որ գրական ուրիշ արտադրութիւններ թողած ըլլայ։

Կոլոտի գրական կեանքին բեղմնաւորութիւնը եւ իր երկերուն գոյութիւնը պարզապէս ըղձանք (Desideratum) մը էր ինձ համար, եթէ Նալեան, իր աշակերտը, դիտել տուած չըլլար թէ Կոլոտ աւելի խօսող եղած է քան գրող մը. խօսող մը մանաւանդ աստուածաբանական նիւթերու վրայ. այնպէս որ Նալեան իր վարդապետը կը նկատէ իբր "ի լոյս ածող„ը աստուածաբանութեան եւ "Բանի- (= խօսքով, խօսելով) սրբագրիչ„ը (Նալեան Մեկն. Նարեկի. էջ 1135։ Տես քիչ եղբը "Կոլոտի աշակերտները„ գլուխը Ծանօթ. 1.)։

Կոլոտ ինքզինքը "Բանասէր„ կ'անուանէ, անշուշտ բառին ճիշտ այն իմաստովը, զոր ունի արդի էրուդիտ բառը։ Եւ իրաւի. Կոլոտ գրասէր մ'է բառին ամէնէն բարձր եւ ամենէն գործնական առումով։ Եթէ շատ վարկաբեկ եղած չըլլար մեր օրերուն Դիկենաս տիտղոսը, անոր օգտատուն նշանակութեամբ պիտի մակագրէի այս գլուխը։ "Կոլոտ Մեկենաս„։ Բայց կը սիրեմ յարգել իր յիշատակը եւ իբր էրուդիտ (= "Բանասէր„) երեւան բերել իր արժանիքը։

Կոլոտ եթէ չկրցաւ մատենագրել անձամբ, կրցաւ թարգմանութիւններ ընել տալ։ Եթէ լոյս տեսած ըլլային իր ծրագրով եղած թարգմանութիւնները, հարկ չպիտի մնար հիմայ ըսելու թէ թարգմանութեան ընդարձակ մատենադարան մը կը կազմեն ատոնք։ Եթէ ոչ որակի, գոնէ տեսակի կողմէն կը գերազանցեն ատոնք ոսկի եւ արծաթի դարուն բոլոր թարգմանութիւնները։ Քանի՞ ըսի, որովհետեւ անժխտելի եւ անհամեմատելի է, Սահակ Մեսրոպեան Պարոյրի թարգմանութեանց արժէքը. մի միայն Ս. Գիրէ՛ կը բաւէ որակով ալ, քանակով ալ գերազանցելու յաջորդող բոլոր դարերու թարգմանութիւնները։ Ես Կոլոտի թարգմանութիւնները գիտել կու տամ իբր անհունութիւն իրողութիւն մը այնպիսի ժամանակի մը մէջ, ուր գրական աշխարհը սնամէ էր եւ հոգեւոր իշխանութիւնները բնաւ չէին խորհած կամ չէին կրնար խորհիլ գրական պէտքերու վրայ։

Անկումէ ազատել երկու պատրիարքութիւնները, եւ աշխատիլ գործնականապէս որ Հայոց Կոթողիկոսութիւնը իրենց համամիտ երկու ձեռքերու (Ուլնեցիի եւ Մշեցի Աբրահամ Կաթողիկոսներու) անցնի հետզհետէ, լաւ կառավարութեան մը համար, եւ այս բոլորը յաջողցնելէ ետքը՝ թարգմանութիւններու մղում տալ՝ թերեւ իրողութիւններ չեն։

Իր դարուն արեւմտեան զարգացումը (culture), բարի նախանձով մը կը լեցնէ Կոլոտին սիրտը։ Կաթողիկէութիւնը, որ իր սնունդը արեւմուտքէն կ'առնուր եւ կը ճոխանար մանաւանդ Մայրաքաղաքի մէջ իր օտար ատաուածաբաններով, իր օտար հեղինակութիւններով կամ թարգմանութիւններով, անշուշտ կարեւոր կշիռ մ'ունին Կոլոտի նախանձանդրդութիւնը ուժաւորելու մէջ։ Ինչու՞ իր հօտը չունենար նոր գրքեր, հեղինակութիւն կամ թարգմանութիւն, ինչու՞ մտքի մէջ խարխափէին հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները։ Աը վճռէ լատին մտքերու աստուածաբանական արտադրութիւնները հայացնել.

— "Բայց իմ նկատեալ ի փարթամութիւնս լատինացւոց եւ յաղքատութիւն ազգն իմոյ եւ իմ իսկ գլխովին (ի կողմանէ իմաստութեան եւ մեկնութեան Աստուածաշունչ գրոց) թաղձէի եւ մտրմքէի ի սրտի իմում թէ վասն ոյր գՀեղգութիւն նախանձեալ առնէ ազգն իմ եւ զանազանութիւնն քան զուսումնասիրութիւն ընտրելի համարի, եւ մանաւանդ վասն ոյր պատճառի քան զազգն իմ այլ առաւել աղքատագոյն ազինք պերճացեալք իցեն իմաստութեամբ, որպիսիք են Աստրիք եւ Վրացիք, յորոց զբազում բանս ի նո-

---

1 Նալեանի Նարեկի Մեկնութեան Ցիշատակարանին մէջ կը շնչուէ Գրիգոր տիեզերք իր վարդապետին ու վարժապետին վրայ։

digitised by A.R.A.R.@

ցունց թարգմանեալ ցուցանեն նախնիք մեր. վասն որոյ գտնէ զի թերեւս այլոյն փարթամութեամբ զազգն իմ եւ զիս փարթամացուցից ի-բոլորի Աստուածաշունչ էրոց շնորհաւորեալ այլոց բանիւն մինոնիւն ի լոյս ընծայէցից (ոչ իմովս ուշիմութեամբ, յորմէ շնորհէ մերկ էի եւ եմ) այլ թարգմանութեամբ է ածանցեալացմամբ զայլոյն յիմումս ազգի շտեմարանի, եւայլն (Ցիշատակարան Անտառի)։

Աստուածաշունչի բոլոր գրքերուն մեկնութիւնը ծայրէ ի ծայր թարգմանել տալ, թարգմանել տալ նաեւ Աստուածաբանական հատորներ. ամբողջ Աստուածաշունչի մեկնութիւն, այն ալ այլաբանական մեկնութիւն, թարգմանել տալ գիտական, պատմական գործեր, վերջապէս հայ մտաւորականութիւնը բարձրացնել արեւմտեան գրականութեան առողջ հասնդքով մը, ընթերցողը կրնայ գաղափար մը կազմել Կոլոտի ծրագրին վրայ՝ գիտնալով թէ գրքեր կան, որոնց իւրաքանչիւրին մեկնութիւնը Աստուածաշունչի բնագրին պէս ընդարձակ հատորներ են։[1]

Այս ծրագիրը գործադրելու համար երկու հիմնական պայմաններ պէտք էին. առաջին վարժ թարգմանիչ մը. երկրորդ դրամ։

Կոլոտ գտաւ այդ նշանաւոր թարգմանիչը յանձին խաբերդցի Ղուկաս Վարդապետ Աբրահամեանի։ Իսկ դրամը հոգաց իւր քսակէն։ Ո՛չ միայն թարգմանիչը պէտք էր վարձատրել, այլ մանաւանդ գրչները, որոնց մեծ գումարներ տրուելու էր։

Ղուկաս Վարդապետ Իտալիա կրթուած լաւ հմտացած լատիներէնի եւ Իտալերէնի՝ ինքզինքը նուիրեց Կոլոտի ծրագրին գործադրութեան իբր յատուկ թարգմանիչ Կոլոտի։[2] Թարգմանիչ վարդապետին կարողութիւնը քանի մը բառերով սա-պէս կը գնահատէ Կոլոտ "Եւ ոչի գրքոյս Աստուածաշնչութեան եղեւ թարգմանիչ խաբերդցի Ղուկաս յոգեհանմոր վարդապետն, կոչի տաղ պէ-դեմ լ[illegible]ինական լեզուն, որ գրեթէ միայն ի մանկերեւոյթ նախագաղափարին նշմարեալ, անդէն հայկական բառին իբր զհասարակ զոյզ արտաբերէր։

Վասն որոյ տեսեալ երկուքին որդեակքն իմ՝ ի Քրիստոսն Յարութիւն եւ Յակոբ վարդապետքն ուսումնասէրք՝ Ղուրբ-Բուդ Բեղոսի Խրիմեան Հայոյ վարդապետի Ղուկասու, յանձն առին գրել ինքեանք փոխ առ փոխ եւ իւրեանց գծագրութեամբ իսկաւ՝ ժամանակս գրեթէ մինչեւ յոմին ոմն եղերեցին զայն գիրքս եւ գվաճառն թարգմանութեան։ (Ցիշատակարան Սկոթի)։

Ղուկաս Վարդապետ շարունակեց հաւատարմաբար իր թարգմանութիւնները Կոլոտի վախճանումն ալ եւ քաջի ծախքով եւ հովանաւորութեամբ։

Այս թարգմանութիւնները հասան թուղթերու վրայ թարգմանչին արագ եւ առաջին գրչէն ելած՝ իրենց նախնական վիճակին մէջ, խոշոր հատորներով կը պահուին Ղալաթիոյ՝ Ազգ. Մատենադարանի ձեռագիրներու բաժնին մէջ։ Հաւանաբար մը հատորները չատ խիտ եւ մարգարտի պէս նօսր գրերով մաքուրի առնուած են։ Մանաւանդ Սկոթի հատորը՝ այնքան լաւ գրուած, այնքան մաքուր պահուած է որ իր ոսկեզօծ, ամուր կազմով եւ մուրի կարմիր ազնիւ թաւիշէ հաստատուն ծածկոցով ու արծաթի-ոսկեայ կապիներով, Կոլոտի գրքերու վրայ տածած գուրգուրանքը կը մարմնացնէ։ Գժբախտաբար այն հատորներէն չատերուն մէջ ոչ թուական կայ, ոչ յիշատակարան։

Ղուկաս Վարդապետ իրը թարգմանիչ՝ իր այս հսկայ թարգմանութիւններով՝ նշանակելի դիրք մը դնուած է իրեն հայ մատենագրութեան պատմութեան մէջ։[2] Անհրաժեշտ, մանաւանդ տոկուն աշխատութիւն տրուած է ատոնց։

Թարգմանուած գործերուն, ինչպէս պիտի տեսնենք, մէկ ցանկը պահած է Հանդէս։ Կոլոտ՝ Սկոթի Ցիշատակարանին մէջ կը յիշէ "Անտառ"ն ու "Խաբէութիւն Աշխարհի"ն։ Իսկ "Անտառ"ի Ցիշատակարանին մէջ հաւաքաբար կը յիշատակէ. "զԻնի թարգմ թարգմանեցուցեալ գրեանց, յաբելի եղայ։ գեղ։ (= Անտառ) ի շրխմարանս ազգիս հայոց։"

Ասոնց ամբողջ ցանկը ունենալու համար, անշուշտ, Ղալաթիոյ ատեն թարգմանուածներն ալ հաշուի առնուելու են։[3]

---

1 Զոր օրինակ, Անտառ այլաբանութեան Ս. Գրոց ըստ գրոցը, որ Ս. Գրոց բառգիրք մ'է պարզապէս, 40×25 մեծութեամբ երկիրգեան հատոր մը։ 1826 երեսներէ կը բաղկանայ։ Հինգ վեց տարուան մէջ թարգմանած է։ — Սկոթի Աստուածաբանութիւնը 37×24 մեծութեամբ ընտիր հատոր մ'է, որուն միայն Աստուածաբանական մասը կը բաղկանայ 951 երեսներէ, իսկ յաւելուածներով՝ 1081 երեսներէ։ Արագ արագ աշխատելով սաթիէ ամսոան մէջ թարգմանած է։

2 Ղուկաս "Խաբէութիւն աշխարհի"ն գրքի յիշատակարանին մէջ մանաւանդ տեղեկութիւն կու տայ իր մասին։ Այս գիրքը թարգմանելի, կ'ըսէ, "ի խնդրոյ Տ՝ օթանդոնիսիմէ Տ՝ Գոյնա Սրբազնի եւ տաղ բաբանապետի Աստուածաբան Երէի Յովհաննէս եպիսկոպոսի եւ պատրիարգի մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսոյ, դիցուգրանիսի Յուլ Ազգանդանքն Վարդապետ Տ՝ Եղիսէոսի, աշակերտ նոյնոյ վեհապատուեան պատրիարգի։

Եւ ես Ղուկաս մինին վարդապետս խաբերդցի, որդի Աբրահամու, ի գահնին Գասպարեան, յորմէրմեալ թարգմանիչ նոյնոյ պատրիարգի" (1730)։

1 Յարութիւն Վրդ. հիւանդութեան եւ Յակոբ Վրդ. Ղալաթիոյ, Ազգանդանքն։

2 Երանի՛ թէ Ղուկաս Վարդապետի թարգմանութիւններուն քննական ուսումնասիրութիւն մը նուիրուէր եւ հաղորդուր հատուածներէն հաւաքաղոյ մը հրատարակուէր։ Ժամանակակից կը յիշուին իրր թարգմանիչ Մաղաթիա գրիչ Կոստանդնուպոլսցի, որ գործակցութեամբ Ղուկաս Վրդ.ի թարգմանած է Երուսաղէմի պատմութիւնը 1725ին։ Պետրոս Վրդ. Թիֆլիզեցի, Յովհաննես Կարապետի "տէր բրոփանատա Ֆիտէ" (= հաւատոյ տարածման) "գպրատուներն", Կապպադոկիա կ'ըսէ թէ Ղազարիայի եւ Ղալաթիոյ յանձնարարութեամբ թարգմանած է "Փլափիսօս Յովսեփայ" "գՀնութեանցն հրեականաց" գործերը 1745ին (Ձեռագիր)։ Սահմանոս Լեհացին ալ թարգմանած է Յովսեպսի Հնախօսութիւնը։

3 "Ղալաթն" հատորին մէջ Ղուկաս վարդապետի թարգմանութիւններուն մանրամասն ցանկը պիտի ունենանք։ Այն թարգմանութիւններուն գրեթէ մեծագոյն մասը, ինչպէս ըսինք վերեւ, Ազգ. Մատենադարանի սեփական են հիմայ. հետեւաբար դիւրին է անոնց ցանկը։ Եթէ ուրիշ

digitised by A.R.A.R.@

Կոլոտն այնքան հոգածութեամբ եւ այնքան ծախքերով մեկնեց բերած թարգմանութիւնները ամէն կողմէն մեծագոյն խանգավառ ընդունելութիւնները չգտան։ Իր բեմն ու գրասիրութիւնը տեղի տուաւ չարամիտ մեկնութիւններու։ Եկեղեցական դասը մանաւանդ նախանձով կուրցած եւ Մայրենի եկեղեցոյ աւանդութիւններուն նախանձախնդրութեամբը դիմակաւորուած, անոնցմէ գաղափարներով կը պղտորէին ժողովուրդը, թերեւս կասկածի տակ դնելով նոյն իսկ Հայոց գրաբար պատրիարքին հաւատքը։ Բայց Կոլոտ այնքան ուղիղ էր իր ձեռնարկին մէջ որ անվկանդ մնաց եւ ջերմապէս յանձնարարեց այն օտար հեղինակներուն թարգմանութիւնները՝ միշտ լա-ը բնորելու պայմանով։ Սկսելի Աստուածաբանութեան նկատմամբ կ'ըսէ. «զի գրեթէ սա է ամենունակ գանձարան եւ ամենաբարի մատան եւ ամենայն մրգաց եւ ծաղկանց մենարան, ինչպէս է ի մէջ ծաղկանց վարդն՝ բա-ա-ա-ցել, է ի մէջ մրգաց զոնոն նիբեալ է զոնոն է մլրիշնոյ պոռ-ղ բողբոջեալ, բայց չէ զարմանք զի եւ ներ տապանին Նոյի գազանքն ընդ օտրք կենդանեաց խառն էին եւ ոչ տարաւարն Աբրահամ. ի Հագարայ զբնեցեալ եւ ոչ գազանքն Առաքելոց ի Յուդայէ, զի թեպետեւ ծիրանին գոյն ըստ ինքեան իցէ գեղեցիկ, բայց եւ երբեմն ընդ թիսաւուի սեւոյ յանկի յոստայնանկաց, որ թեպէտ եւ ըստ ինքեան զոչինչ ի ծիրանոյն պայծառութենէ շահի սեաւն, բայց ծիրանին պայծառ եւս ցուցանէ, որպէս եւ ի մառախլապատ երկնի՝ շողն արեգին զաղեղն ճանանչաւոր եւ բազմգունակ յորինէ։

Իսկ ի ինքնիշխանն է անանկանչ վերծանողն սոյն հիծրանս ասասուածաբանութիւնքն գիրեցոյն, որպէս ի Մայիս ամսեանն զցողոյ շիթս յերկնից ընկալեալ զգեղեցկատեսիլ մարգարիտս յորինեցեր։ եւ ի ինքնալեցոյ հանգիստեալ օյնբարոյեց, վ զարմանի ի ցոլն ի ինքն փոխեցի. զի եւ մխիթարեալ սատմբասաց յատկութիւն է, զեւս քաղցրագոյն կերակուրս եւ բժշկական գեղոբայս առ ինքն գարձուցանել, զանիմ ասել ինչ առ այսպիսս. քանզի եւ Եբրայեցիք զարգարն եւ զանարատն Յիսուս մանուս արժան դատեցին...։ Բայց թերեւս այցելութիւն ի Տեառնէ եկեալ, բացցէ Տէր Յիսուս զաչս սիրելի ազին իմոյ Ճանաչել զլոյս ե- զբուրէ, զպարտաւոր ե- ի-ոլիպիչն, զնիգոզ ընդ վայր եւ զժողովոն ի մի վայր։» (Յիշատակարան Սկսելի)

Հանանէ նոյն սկզբունքները կը պաշտպանէ շեշտելով «տար կամ այլ»-ներ հեղինակներու անժխտելի առաւելութիւնները։[1] Հանանէին հայեացքը, քիչ եւրոպ իր բնագրով յառաջ պիտի բերենք։ Նալեան ալ իր վարդապետին ողջ սկզբունքները կը պաշտպանէ երբ կը խօսի օտար հեղինակներու օգտակարութեան վրայ, իւրաքանչիւր Մեկնութեան Յառաջաբանին կամ Ներածութեան վերջերը։

Իր թարգմանել տուած գիրքերուն համար հաստատապէս ըսաւ. «Թէ ուրեք դիպեսցի տեսանել զայսոսիկ գրեանս՝ գիտել էրթ Ի ոչ է ղոր ինչ ընթեսցել էցեմ» (նոյն տեղը)։

Կոլոտ ցաւոտ շնչեց մեր երկնքի տակ, մտքի չափ չչեղեցաւ իր նպատակէն. այդ նպատակն էր, տեսանք արդէն, Եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը եւ ազգին յառաջդիմութիւնը։

* * *

Թարգմանութիւններուն անմիջական օգուտը, անշուշտ, իր դասատան համար էր։ Նոր Ամիտալ մ'ըրած էր Կոլոտ իւսկիւտարի դասատունը, Ս. Կարապետի (= Ամիրդոյն) հովանոյն տակ։ Մայրաքաղաքը շատ դիւրութիւններ կ'ընծայէր իրեն կարելի եղած առաւելութիւններէն օգտուելու համար։ Ինչպէս որ կ'երեւայ, փոխանակ երկար բարակ իր գպրոցը բեռնաւորելու լատիներէն եւ իտալերէն լեզուներով, որոնց ուսուցումը շատ ժամանակ պիտի խլէր իր աշակերտներէն եւ անշուշտ պէտք եղածին պէս պիտի չկրնային օգտուիլ բնագիրներէն տկար լեզուագիտութեամբ մը, Կոլոտ վարժ թարգմանչի մը շնորհիւ բոլոր դժուարութիւնները կը հարթէ եւ աշակերտները ուղղակի իրենց հասկցած լեզուով կը զարգանան ու կը յառաջադիմեն, առանց կառչելու լատիներէնի եւ իտալերէնի քերականական խրթնութիւններուն։

Ասով ըսել չենք ուզեր թէ Իւսկիւտարի դասատան մէջ եւրոպական լեզու չանուանեցաւ։ Ընդհակառակն կ'ընդունինք որ Նալեանի պէս հարկաւ իր ընկերներն ալ առաւել կամ նուազ չափով իւրացուցած էին լատիներէն եւ յունարէն։ Խնդիրը գպրոցին ընդհանուր զարգացման վրայ է եւ ասի, յայտնի է որ կ'ապահովուէր դիւրացնելով ամէն մէկուց։

Երբ մէկ կողմէն թարգմանութիւնները յառաջ կը տարուէին Զուկաս Վարդապետի ջանքով ու խնամքով, միւս կողմէն Կոլոտ Ամիտալի հարուստ մատենադարանին կարեւորագոյն եւ Պոլսի մէջ չգտնուած ձեռագիրները Պոլիս բերել տուաւ։ Ընդօրինակել տալէ ետքը զանոնք վերադարձուց Ամիտալ։[2] Պոլիս կերպարանափոխ եղաւ. գրական շարժում մը տիրեց հոն եւ տեւեց իր գպրոցով։ Եկեղեցւոյ բեմը օգտակարեցին Կոլոտի աշակերտները։[3] Տպարաններ հաստատուեցան իր օրով, եւ

տեղեր ալ կը գտնուին թարգմանիչ վարդապետի թարգմանութիւններէն, ընդհակալ կ'ըլլանք եթէ մեզի ծանոթացնեն զանոնք։

1 Մխիթարեան անանկանն ոգւով գիտեց ու գրուատաւեց Մխիթար Աբբայի գրական գործունէութիւնը։ Ըստ Զամչեանի (հատոր Գ. էջ 775) Կոլոտ տեսնելով Մխիթար Աբբայի «զընդարձակ մեկնութիւն Մատթէի լաւ ուրախութեամբ, եւ գովեաց զնոյն ի քաղաքի իւրում ի մէջ եկեղեցւոյ, յասելն. լոյս մեծ ծագեաց այսօր եկեղեցւոյս Հայոց. գանձ տուաւ յաստուծոյ գիրքս այս»։ Եւն. հմմտ. Վարք Մխիթարայ Աբբայի էջ 408։

1 Նալեան, գանոնցան ծանոյցանց հատոր Գ.էջ 272։

2 Հայ ազգին բարեցաղարտ եւ առաջին տպագրիչներէն Մարգարեանցի Գրիգոր դպիր, որ իբր աշակերտ Ամիտալի Սարգիս Վարդապետին նոյն գպրոցէն կը համարուի, իր Յայտնարարքին մէջ, որուն ճակատը 1730 Մարտ 2 թուականը կը կրէ — երկու սինոդ յիշատակարան մը նուիրած է Կոլոտի եւ Շղթայակրի արդիւնաւոր գործունէութեան. որուն քանի մը տողերը մեծ արժէք ունին իբր ականատեսի գնահատմամբ։ «Յովհաննէս Վարդապետն

digitised by A.R.A.R.@

100 հատորի մօտ նախնեաց գործերէն զատ՝ զանազան հատորներ լոյս տեսան իր քաջալերութեամբ եւ իր հոգատարութեան տակ եւ այն հատորներուն Ցիշատակարաններէն շատեր Կոլոտի գրչէն ելած են անշուշտ։ Զենոբ Գլակը առաջին անգամ Կոլոտ հրատարակեց դեպ ի Մշու Ս. Կարապետ իր եւ Ղազիայակրին սէրն ու երախտագիտութիւնն արտայայտելու համար։ Այդ հատորը, զոր արժէքաւոր յիշատակարանով մ'օժտած է Կոլոտ, Ս. Կարապետին նուիրուած է թէ բարոյական իրը այն մենաստանին վերաբերեալ գործ մը, եւ թէ նիւթապես, իբր հնչուն նուէր մը՝ վաճառման ազգիւնքը։

Մասնաւորապես ուշադրութիւն կը դրաւէ Կոլոտի գրասիրութեան մէջ իր անսահման երախտագիտութիւնը, զոր ամէն տեղ եւ առատօրէն կ'արտայայտէ իր ուսուցչին, իր հոգեւոր հօր, Վարդան Վարդապետին։ Իր տիտղոսներուն ամէնէն սիրելին ու ամենէն արտայայտիչն է "աշակերտ„ Վարդանայ Տիրզերալոյս եւայլն եւայլն Վարդապետին։ Իր ժամանակին հրատարակուած գրքերուն շատերը նոյն կերպով "աշակերտ„ Վարդանայ Բաղիշէցւոյ, եւայլն տիտղոսը անհրաժեշտորէն կը գործածեն։ Ամենքան անկեղծ է Կոլոտին վերաբերումը, որ ընթերցողն ալ կը զգաւորի իրեն հետ եւ կը համակրի թէ Վարդանին եւ թէ Կոլոտին, տիրած են իրարու սրտին։ Կոլոտ ամէն անգամ որ գրիչ ձեռք կ'առնու անպատճառ կը յիշէ իր վարդապետը։[1]

Կը հաւատամ որ Վարդանի կրթութիւնը մեծ դեր կատարեց Կոլոտի եւ Ղազիայակրի բազմագիտի գործունէութեան մէջ։ Կոլոտի գրական գործունէութիւնը հարազատ ցոլացումն է "Տաճարաշէն„ Վարդանին, "որ աշակերտական գրովք եւ ճոխ զարմանալի վարդապետական պէս պէս մատենիք„ զարդարեց ու պսակեց Ամիրտոլու "հաստատանքը։[2]

Նոյնը եւ աւելին ստուգեցինք մենք Կոլոտի վրայ։[3] Հանենք, այս անգամ այնքան ուսեալ բայց գոր-

---

ժողովեալ զաշակերտս բազումս սատացաւ ի պարծանս մերոյ ազգին սոսոնանքան վարդապետս ի դպրոցիս։ զի գ՝ յաստղին խաչն-ին անոյշ ոգեմ մեր։ այլ սեպեալ աշակերտք սոցա (= Կոլոտի եւ Ղազիայակրի) զվարս եւ զդպացս վարդապետացն այնոցիկ՝ նմանողք եղեցին գործոց հոգեւոր հարցն իւրեանց, որ ի-կան այժմ եւ տասեն զազգս մեր ի խոր խաղաղութիւն մին յիրուսաղէմ եւ միւսն սատ։„

[1] Ցեսանք արդեն թէ իր եւ Ղազիայակրին կողքին Ամիրտոլիներուն ուղղուած կոնդակին մէջ ալ "աշակերտ„ տիտղոսը գործածած էին (տես էջ 167)։ "Լուսաւորութիւն խոստովանութեան„ հատորի Ցիշատակարանին մէջ ճոխ եւ շատ զգայուն գրուագով մը կը յիշատակէ Վարդան վարդապետը եւ Ղազիայակրը։

[2] Ղազիայակրին ալ անդին Երուսաղէմ, Ս. Յակոբայ քրտոնէն կը կարգարէր. թանկագին Ցիշատակարան մ'ունինք այս մասին, որ նոյն ինքն Ղազիայակրի համար կազմուած խոշոր հատորի մը, 24,5×17 մեծութեամբ 968 երեսներէ բաղկացած՝ Դաղկաբաղ հատուածքին վերջը գրած է, եւ որմէ արդէն քանի մը կոչում ընդունինք։

Ցիշատակագիրը, Պօղոս վրդ. պատմելէ եւաքը թէ ինչպէս չէնցաւ եւ ճոխացաւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբը եւն. ծանուցեալ եւ սղջամիտ վանականը, իր ժամանակին համար անակնկալելի եւ լուսամիտ յայտարարութիւններ կ'ընէ իր պաշտօնակիցներուն մէջ։ — Կոլոտի բովանդակ գործունէութիւններէն վեր կը դասէ անոր գրական մեծագործութիւններէն։

Հանենք այնչափ զգածուած է եւ այնչափ ջերմ գրած է իր տողերուն մէջ, որ կ'արժէ ընագիրը ուսումնասիրել։

Չեմ կրնար հանդուրժել, կ'ըսէ, չծանուցանել անոր ամէնէն աւելի "չէլմն ոչ-ամի գոչծն„, որով "առաւել երախտաւոր երեւցաւ„ Հայ Եկեղեցւոյ։ "Քանզի գոլով սա խանդակաթաթաւ սիրաՀարեալ ի սէր աստուածայնոց գիտութեանց, որոյ աղագաւ զաղգումՀ գրեանս ժողովեաց յամենայն կողմանց, ոչք էին շարադրեցեալք ի սրբազան վարդապետացն մերոց. որովՀ առաւելագոյն լուսաւորիչ է երիցեցուցանէր ղաշխարհաթաթաւ է ի տեղիկութիւն նոցին, յաւեանգանէ՝ իրՀանեցուցանէր։... Արդ ուրեմն՝ որպէս ասացաք՝ հետեւելով սրբազան հարցն մերոց, զլին ժողովելոյն է դարձուցանն իւր զգաստաւեան գրեանս շարադրեցեալս ի մերայնոց սրբազանից։ յեր որոյ յեան էաբ յանդամանք տեսան բարքանգոյացանել գաստանանքանան է։ զեկեանգանան գիրեանն գանան յոյլոյ լեզուաց դրեանգանել ի մեր բարբառ։ իբր առնելով զպսակ ի վերայ պսակի։

Եւ զի թէպէտ յաղագս այսորիկ է՝ բարդեցս բարքանեցաւ ի բարբարոսաբար գրեանցն մերոյնոց, որք գտանէին յայնժամ յազգս մեր, զորոյ կարգաւորեցեալ էր զաշխարհ նոցին նախանձն հնագանեալ, եւ առեալ եղեալ էր անտակեալ աչաց նոցին գեղեցիկ մատաւայլեն արեգական։ Եւ յիրաւի ասեմ, որպէս մարմնաւոր հիւանդացելոց, այսպէս եւս հոգեպէս անտանկրելոցն այնոցիկ ամենայն անուշահամ կերակուր իբր օշինդր թանեցեալ լինէր։ Սակայն նա բամբասեալ եւ ոչ փոխարէն բամբասէր. այլ ըստ սրբազան առաքելոյն Պօղոսի՝ օրհնէր զրամբասողս իւր, առնելով աղօթս ի վերայ նոցա։ Որոյ վասն միշտ եւ յաւէտ գրէր առ նա հոյլն է-ր, պատրիարքն սրբոյ քաղաքիս, զանս յորդորականս եւ յուսադրականս, մի երբեւէ վերջնաալ յաստանանան

ցեղ... Եւ յաւէտ այսպիսեաք քաջալերական յորդորանաք զօրացուցանէր զՅովհաննէս Վարդապետն։ Որ նա եւ զօրացեալ ի շնորհաց ամենասուրբ Հոգւոյն Ճ�շմարտի, զթեալսմ ալեկիրս ֆոլոֆվեալ է զանազան գիրեաց, հանապազորդական ուսումնութեամբ ճոխացուցանէր զնուսա կրկնակի գիտութեամբ, այսինքն՝ փիլիսոփայականաք եւ աստուածաբանականաք. զորս այսօր տեսանեմք աչօվք մերովք...։"

"Բայց արդ, հասարակաբար յիշեսցուք սատ զանուանս թարգմանեցեալ գրոց, զի մի զկնի անցելոց ժամանակի անհետացցի. Նաեւ՝ զի իմացեն բանասէրքն ազգիս մերոյ, թէ զոյ գիրքն այն ի մէջ ազգիս մերոյ թարգմանեցեալ. որոյ խարփանն էր Ղուկաս Վարդապետն Աբրահամեան յերկրէն Խաբերդու, կարի հմտացեալ լեզուին իտալականի եւ լատինականի։

Եւ թարգմանեցեալ գրեանքն՝ են սորին գրեցեալս։

Նախ՝ զԳիրքն կենդանեաց է՝ կամ օրինակաց է զաստ հաւատս քրիստոնեալ. որոյ մի մասն նախապէս էր թարգմանեցեալ ի Վենետիկ ի Նոյսոյ Ղուկաս Վարդապետէն. եւ զմնացեալսն կատարեաց ի Կոստանդնուպոլիս։

Երկրորդ՝ զԳիրքն Աղոտաքանութիւն Սկզբնական համառօտեցեալ ի Յովհաննէսի Գաբրիելեանի։

Երրորդ՝ զԳիրքն Եօթն խորհրդոց Եկեղեցւոյ։

Չորրորդ՝ զԳիրքն որ կոչի լուսաւորութիւն խոստովանութեան։[2]

Հինգերորդ՝ զԳիրքն որ կոչի Անդամ այլաբանութիւն, յերկուս հատորս քրիստոնեալ. որոյ մի հատորն դեռ եւս ոչ է խրատմանեալ։[3]

Վեցերորդ՝ զԳիրքն իսն որ կոչի պատմութիւն Սրբոյ Երէցին, հանդերձ լայնագրեալ սահմանաւ խորով, յերկու հատորս քրիստոնեալ։[4]

Եօթներորդ՝ զԳիրքն իսն որ կոչի Խրքեւ-ութիւն աշխարհի, յերկու հատորս քրիստոնեալ։

Ութերորդ՝ զԳիրքն այն որ կոչի Ջերմեռանդ կեանս։

Իններորդ՝ զԳիրքն իսն տաբղութիւն է վերոյ ասելոյն կիսաբեկեալ բոլոր գրոցն։[5]

Տասներորդ՝ զՓիլիսոփայութիւն գրեանս Կոմոսին կոչեցեալ, այսինքն զառաջին հատորն որ է ԼՏիկ, եւ երկրորդն որ Ճկնկեալ. իսկ երրորդն եւ չորրորդն որ է Դիմաքիկեալ եւ Քարոյական. որք դեռ եւս ոչ են թարգմանեցեալ. այլ են կիսատատարս։

Նաեւ զԳիրքն իսն է վերոյ հայր մերին։

Եւ այլ իսն գիրքք նոյնչափ վասն զլիմն եւ ապաշխարութեան. Եւ զայլ մասնասոր քրիստոնեալ։[6] Եւ ի վերոգրեցեալ գրեանցս այսոցիկ, զոմանս ինքնին եւ զոմանս միաբորութեամբ աշակերտացն իւրոց թարգմանեցուցաներ, յաւելեալ ի գանձս գիտութեան սրբոյ Եկեղեցւոյ։"[7]

"Բայց արդ, եթէ սասացեն ոմանք ի մերոյնոց թէ ի մէջ գրեանց լատինականաց գտանին գրեցեալ բանք ոմանք զորս ոչ ընդունիմք մեք Հայքս. պատասխանեմ առ այս ստորասասէս թէ չիքա՞ գտանին մի ինչ ի հաւատոց զոր նկնկեցին մեր ոչ ընդունի. սակայն ուր գիցուք զնա՞ւ-ն զոր ընդունի։ Ասասնօր հարցանեմ սիրելութեան ձեռում թէ վասն միոյ փոքր ճիւղոյ չարացելոյ, պարտ է զբոլոր պղպաւէտ ծառն արմատախիլ. եւ յաղագս միոյ մարգարտոյ փնտրելոյ. ճարՀ է զբոլոր շարանս գեղեցիկս մարգարտաց ի յաղբիւսս ցրուել եւ վասն միոյ կամ երկուց բանից անընտանելեաց, պատշաճ իցէ զբոլոր մեծագոյն մատեանն ոչ ընդունել։ Ո՞չ ապաքէն զդազում անասելի հեր-

---

1 Թրգմ. 1729 "Ի քաղաքն Կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կարապետ Եկեղեցւոյն որ յիւսիսակողմն։ Ամէնեն աւելի մաքուր գրուած, լաւ պատրաստած հատորն է Ագդ. Պատմութիւնին մէջ Մէր Ձեռք գտնուած Սկզբի թարգմանութեան մէջ չէնք տեսած Յովհաննէս Գաբրիելեանի անունը, որ ուրիշ Ձեւով մը կ'լսուի "Գաբրիէլ Պոյի Վենետ„ (Նշանի ՀՐԱՏ Ճշմարտութեան էջ 106)։

2 "Եւ իրրեւ. զդէտս Կոստանդնու (զ)Յովհաննէս բանի պաշտօնեայս որ բաղում միաբորութեամբ օրդեցի ի մայրաքաղաքս (= Նշանեան) բանի Աստուծոյ ճառսի եւս թարգմանել զայս ամենիմսոյն գրամատոյս. հանճարասիրութեամբ Ղուկասու Վարդապետին խարբերդացւոյ գառն Հմտալարքի լեզուացն լատինացւոցդ — թուականն թրգմ. 1725։ Նոյն հատորին մէջ է "Հաւաքումն բոլորի Աստուածաբանութեան Թումսիի Ագուինացւոյ Հրեշտակերն Վրդ.ի եւայլն։

3 Հիդնակ Հերոնիմոս Լաուսէթօ. հինգ վեց տարուան մէջ թարգմանեցաւ։ Թուական ճակատի 1733։ — Թուական Ցիլատակարանի 1740 Ցուցիս 23 "ընդ հովանեաւ Սրբոյ Աստուածածնին Մայր Եկեղեցւոյ„ — Ցիլատակարան Տէր Գրիգոր փոխանցի 1744 Ցուցիս 29։ Երես 1766 + 20 + 40 = 1826։

4 Թարգմանիչ Ղուկաս Վրդ. "գործակցութեամբ Պաղատիոյ գրոյն Կոստանդնուպոլսեցւոյ ազն ի միոյ եղբօրդ. Թուական 1725 Օգոստոս 10։ Երես Ա հատոր 547 + Բ հատոր 534 = 1081։

5 Թարգմ. Իտալերենէ. Թուական Ա. հատորի թարգմ. 1730։ Թուական Բ հատորի թարգմ. 1734։

6 Եթէ ուրիշ գործ մը չէ. պէտք է ըլլայ "Բանք ասկիսկանք եւ Գեղեցկագոյնք զանազան սուրբ գրոց վարդապետութեամբն յարգարեալ եւ ճոխացեալ ի բոլոր ժամանակս տարւոյն։ Զարդարեալ եւ արարեալ ի գերազանց որքազան Աստուածաբանս Թեան վարդապետի Եղբայր Յովսէփ Վարդապետ հրամանաւ Ամենայն Եպիսկոպոսի Իսանվենսիոյ երջանկապէս ասանին„ (Ձեռագիր Ագդ. Պատմութիւնարանի). որուն դժբախտաբար ոչ գրութեան թուականը կայ ոչ ալ թարգմանութեան։

3 Այս խումբին են Ագդ. Պատմութիւնարանի սա Ձեռագիրները։ "Ներբերնոն Ապոլիտարէն իտալերէնէ եր. 177. Թրգմ. աւարտած 1732 սեպտեմ. 1։ — "Պարդեղ հովանոցն. Երես 552։

4 Իր ունեցած թարգմանութիւններէն զատ, ուրիշ թարգմանութիւններ ալ կը գտնուին։ Սոսփանան Լեհացիի Նարեկ թարգմանած "Դիմնեմիսան Արիսապագաց„ Ցաղագս երկնային բանաստեղծութեան„ Նոստրադիր օրինակ մը գաղափարել ուսած է իրեն համար, գրիչ Վարդան Բէյնանին։

"Արդ գրեցաւ գիրս, որ կոչի հոգեոյ ի հրեշտակաց, ի թուականութեան Հայոց. Ռ.ՃԿԹ (= 1720) ի Պարսքաղաքս Կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ Ս. հրեշտակապետ Միխայելոյ ի Իրան պալատ. ի վայելչաշէն տան բանաստեղծ Յովհաննէս Աստուածաբանութեան վարդապետ Բարդիչեցւոյ. որ ասացաւ զամ ի հոլով յԸնչիցն յիշատակ իւրեանն եւ ծնողացն եւ ամենայն զարմիցն...„

digitised by A.R.A.R.@

ձուածս գտանենք (?) ի գրեանս Արիստոտելի եւ Պորփիւրի (որ նախապէս քրիստոնեայ էր եւ յետոյ ուրացաւ։) Ապա՝ Այլոյոլի փիլիսոփայն Դաւիթի թարգմանեալ գիտամ ի մերս բարբառ, հայելով մանաւանդ ի մեծամեծ օգտութիւնս նոցին՝ քան ի վնասս։ Զի ԵԲԷ մեզ-ս նոսրելով ի վերայ գոռոզոյն ծանչոնց անոնց, թէրեն պրոգոնեալ ի նոցանէ զներս անաշահամս, մրեան եւս ասասելեալ զպարին մարդիկ ասելն զերծս զայս պարիանաւոր բանիւանոնիւնս։ Եիրաւի տամ քեզ զնարան այն, զոր յանանէ ուսմանէ զգնանական ոգեցեալն է. մի հայեր թէ յուսմէ կամ յորոյ իցէ շարադրեցեալն. քանզի կարի բազում գործիք գտանին յամենասարբ Հոգւոյն շնորհացն։ Եւ՝ մանաւանդ, որովհետեւ ըստ սիրոյնքի նոցին, սր փանչոս յաւեալ սեղիլանամ ի նոց նոցին, այնպանիցս փաքանս եւ արիաբար կարէի պարարանարելել ընդդիմադրելել ասարանելանց նոցին. իբր թէ զինուք նոցին, ընդ նոսա քաջալերիմք. սհ սհ ասեմ վերջապէս, բնարեցս անդամ երանելիսն համարեալ լիներ ինչ ԵԲԷ գեռանիցեի զամենայն էրեանս Յունաց, Լատինաց եւ Լարիանացոց բարեմանեցեալ է հայկական լեզուս։ Եւ ոչ ապաքէն ամենայն ասասուածաշունչ գրեանքն մեր թէ Հինն եւ կամ թէ Նորն՝ յայլ լեզուէ ածանցեալ է ի մերս։ Նաեւ Երկոտասան Վարդապետաց գրեանք, զորս ոչ թարմ ասաս, զի մի ձանձրութիւն լինիցի ընթերցողացդ։ Ո-ջեմ լարեցին լեզու-ս այնպէս-ինց ասասնամարելոյ, որ յաւեալ հառանելալ եւ զարմացեալ են ի վերայ չմարարանանց իրեանց. որոց նեբեսցէ Տէր„ (Հանեւ էջ 150—156)։

Այդ բնագիր տողերուն մէջ ինքնին կը պատկերանան գաղափարներու հակադրութիւնները, որոնք տիրեցին գրական եւ մտաւոր զարգացումի շուրջ՝ Կոլոտի ատեն։ Հանենի այս շատ պարզ խորհրդածութիւններն՝ դեռ բոլորովին նոր նեղութեամբ եւ թարմութեամբ կրնան կրկնուիլ 20ՐԴ դարու մէջ ալ, մեր համայնքին հինցած մէկ հատուածը լուսաւորելու համար։

Ինչ սրբազանութիւնս հայ վարդապետի մը համար, որ պարարքական Աթոռին վրայ, տարբորինակ ձեռնարկներ կը յայտնդնէ։ "Ասուոց ատենն է հիմայ՝„ տապիակ, ոգէտ եւ գիմնական հեռատեսութիւնը, ւ՝ գիտէ քարեցս փափաքին Կոլոտի ականջին։ Բայց հաստատապէս վճռած էր իր ուղեգծէն չնահանջել։ Շատոնց ուսումնասիրած էր դա թէ ազնիւ գործեր եւ գործառնութիւններ կը հաղորդուին։ "որպէս է բարք մեր. զի յորժամ տեսանելիք զոք ապրատածապոյր գնոցիք։, ցիկոսոնիւսիք, քարեկրօնութիւնքս ի լոսաշարիկ գերծիս։, ոչ միայն ոչ ցանկամք բերել յանձին զբարի նախանձն եւ նմանել վարուց նոցա, այլ ամենայն ի զայս ի խափանել յայնպիսի գնացից։ Եւ՝ այսպէս երբեմն ի հառասարի գանէմ արար, որպէս ասէին զուսումնիք սրբոյ թէ Ծայի է։՝ Եւ երբեմն զվրս անասս զեղս համբաւեմ գնասս ասնել„ (Կոլոտ)։

Այս երեւոյթները որչափ ալ ցաւալի բլլան, ազգի մը կրօնական եւ բարոյական զարգացման տեսակէտով, բայց նոր չեն։ Ցարբեր տարբեր եղանակներով միշտ երեւան եկած են եւ կու գան, եւ շատ անգամ աղետաւոր վախճաններու ալ կը յանգին։ բայց պատմութիւնը իր անաչառ գաւառատանով ամէն բան կը վճռէ ուղիղ։ Կոլոտի մասին եղած բոլոր բամբասանքներն ուեւէ նշանակութենէ զուրկ են. միակ նշանակութիւնը՝ նաեւ խանձոտներուն գատապարտութիւնն է։ Բ.

(Շարունակելի։)

Պոմ. Ս. Երուսաղէմ, Ասուածատուր Եպս. Ց. Ցովհաննիսեանի, տպ. Երուսաղէմ 1890, Ա հատոր, էջ 97—98։

Կ'երեւայ թէ հայ-հռոմիներ Ծայիով փոխադարձաբար, բայց ի զուր կը նախատեին հայերը։ Պօղոս Ցարօնեցի իր տաք գրուածքին մէջ կ'ըսէ իր հակառակորդին, հայ-հռոմ Թէոփիսէն.

"Ո՛վ պատուական եւ սիրելի եղբայր Թէոփիսէ, ահա յիշեալ էք եւ գրեալ էք առ մեզ. եթէ Ծային ելից զանեղի Երկոտասան ազգացն։ Եւ ասացեալ էք ի թղթի ասա, թէ Խոահակայ եւ Մեսրոպայ եւ Մեծին Ղերսէսի են աշակերտեալք։ Կարի յոյժ տխմարութեամբ ես զայդ գրեալ. զի ոչ է այդպէս։ Եւ դու այժմ մա գիր եւ հանկացիր. զի յաւուրսն Յովհաննէսի հայոց Կաթողիկոսի, յորժամ զժողովն արար ի գվին եւ զհայք դարձոյց ի քաղկեդոնն եւ հաստատեաց զհայս յատաջին յուղղափառութիւն եւ նորոգեաց զեկեղեցեաց կանոնսն. Եւ որ ի հոռոմայ ալիարհն էին հայոց յայդիս ի նոյն ծայրն, հոռոմայն խորեսած Եւ լրտեսած եւ եղեն ընդառաջ խոլոյ Եւ Լրոյ։ Ուր՝ այսպէս ի Ծային, եւ ոչ որպէս դու ես գրեալ առ մեզ թէ մեծին Խաահակայ եւ Մեսրոպայ եւ Ղերսէսի են աշակերտեալք։ Զի մինչ քաղկեդոնի ժողովն եղեւ, նորա հրաժարեալք էին յաշխարհէս եւ դու զնասա ընդ երկոտասան պատարագիչն ես գրեալ. ապա ուրեմն Ծային դու էք որ զանեղն լցեք։

...Այսպիսի օրինակաւ եւ դուք գարձայք ի յայլ հաւատս. եթէ ոչ ընդ ձեզ եւ ընդ հոռմանս զինչ կայր։ Եւ՝ ահա Ծայիեր գոսի եմ, որ հայ լեզու եմ եւ՝ սոեմ գնեզ հոռոմ։ (Պօղոս Ցարօնեցի խօսքի էջ 267 եւ 273 հմմտ. Ինձինեան Աշխարհ. Զորեցի մասանց Աշխարհի, Մասն Ա. Ասիա հատոր Ա. էջ 303—305)։ Երանի թէ Ուխտանէսի պատմութեան այն կորսուած գլուխը, ուր Ծայիներու վրայ խօսած է, գտնուէր։ Ծայի կրնայ արդեօք ազերս մ'ունենալ, Եղիշէ Ծառգիսի բան ազգին կամ ցեղին, ինչպէս նաեւ Ծայիներնոյն նախարարութեան հետ (Բանաստեղծ 1902 հատոր Դ. թիւ 8—9, էջ 2/6)։ Աւելի ճիշտ գրաբար կը խօսի Ուխտանէսի կորուսած գլխին վրայ. տես Հայոց պատմ էջ 86.) հոն կայ նաեւ յիշատակութիւն մը Մխիթար Սպարապետի։ "Ծայի հայերու մասին (անդ էջ 552)։ Թէ ո՞վ էր այն սուրբը, որուն Ծայի կ'ըսեն հոգեր. հաւանաբար Ղարեհացին կ'ակնարկէ եթէ ոչ ուրիշներն որովհետեւ ամէն տեղ ու ամէն ատեն իրենց լեզուով ու գրչով մոլորութիւններու եւ նախապաշարումներու դէմ կռուողները նախատուած են։

1 Ծայի բառին թէեւ ստուգաբանութիւնը լէ՛ ճշգուած բայց որոշ կերպով նախատական մ'է։ Ցոնք Ծայիս կ'ըսէին հայ-հռոմիներուն, որոնք ազգաս հայ էին, նիկեցիով՝ հոռոմ (= յոյն)։ Այսպէս՝ այն սարիներն ալ, որ յանդգուան էին՝ կ'ըսէին Ծայիս։ Ցեռ ֆիլիֆ.

digitised by A.R.A.R.@